

MIFOPOETIK QATLAMDA VAQT VA MAKON TUSHUNCHASI

Buranova Jamila Aliyevna,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Jurnalistika va o'zbek filologiyasi fakulteti

O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasida doktoranti

Tel.: (97)388-38-05. Email: dzamilaburanova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola mifopoetik qatlamda vaqt va makon tushunchalarini chuqur o'rganadi, ularning sakral va kosmik ahamiyatini, zamonaviy adabiyotdagi transformatsiyasini, shuningdek, G'arb va o'zbek romanlari bilan qiyosiy tahlilini taqdim etadi. Mircha Eliade, Rolan Bart, Nortrop Frey, Karl Gustav Yung va boshqa nazariyotchilarning asarlari asosida mifiy strukturalarning psixologik, semantik va madaniy jihatlari aniqlanadi. Qo'shimcha ravishda, postmodern romanlarda vaqt va makonning fragmentar va intertekstual talqinlari, shuningdek, global adabiyotdagi o'xshashliklar va farqlar ko'rib chiqiladi. Natijada, vaqt va makonning mifopoetik talqini zamonaviy romanda madaniy xotira, ruhiy izlanish va falsafiy ma'nolarni boyitishi ko'rsatiladi, bu esa matnni yanada ko'p qatlamli qiladi.

Kalit so'zlar: mifopoetik qatlam, vaqt va makon, sakral vaqt, kosmik tartib, arxetiplar, tsiklik model, semiotik tahlil, psixoanaliz, zamonaviy roman, postmodernizm, intertekstual o'yin, madaniy xotira, ruhiy izlanish.

Аннотация. Данная статья глубоко исследует концепции времени и пространства в мифопоэтическом слое, их сакральное и космическое значение, трансформацию в современной литературе, а также проводит сравнительный анализ западных и узбекских романов. На основе работ Мирчи Элиаде, Ролана Барта, Нортропа Фрая, Карла Густава Юнга и других теоретиков определяются психологические, семантические и культурные

аспекты мифических структур. Кроме того, рассматриваются фрагментарные и интертекстуальные интерпретации времени и пространства в постмодернистских романах, а также сходства и различия в глобальной литературе. В результате показано, что мифопоэтическая интерпретация времени и пространства обогащает современный роман культурной памятью, духовными поисками и философскими смыслами, делая текст более многослойным.

Ключевые слова: мифопоэтический слой, время и пространство, сакральное время, космический порядок, архетипы, циклическая модель, семиотический анализ, психоанализ, современный роман, постмодернизм, интертекстуальная игра, культурная память, духовные поиски.

Abstract. This article deeply explores the concepts of time and space in the mythopoetic layer, their sacred and cosmic significance, their transformation in contemporary literature, and provides a comparative analysis of Western and Uzbek novels. Based on the works of Mircea Eliade, Roland Barthes, Northrop Frye, Carl Gustav Jung, and other theorists, the psychological, semantic, and cultural aspects of mythical structures are identified. Additionally, the article examines the fragmentary and intertextual interpretations of time and space in postmodern novels, as well as similarities and differences in global literature. The results demonstrate that the mythopoetic interpretation of time and space enriches the contemporary novel with cultural memory, spiritual quests, and philosophical meanings, making the text more multilayered.

Keywords: mythopoetic layer, time and space, sacred time, cosmic order, archetypes, cyclical model, semiotic analysis, psychoanalysis, contemporary novel, postmodernism, intertextual play, cultural memory, spiritual quests.

Vaqt va makon tushunchalari insoniyat tafakkurining eng qadimiy metafizik kategoriyalaridan biri bo'lib, mifiy ongda ular sakral va kosmik tartibning asosiy tayanchi sifatida namoyon bo'ladi. Mashhur ruminiyalik olim Mircha Eliade ta'kidlaganidek, "mifiy ongda vaqt linearlikdan mahrum, u tsiklik va muqaddas holatda qayta tiklanadi; makon esa markaz va chekka kabi kosmik tartibning ramzidir"¹. Bu fikrlar Eliadening "Myth and Reality" ("Mif va marosim") asarida chuqur tahlil qilingan bo'lib, u yerda mifiy vaqtni "illo tempore" (qadimiy vaqt) deb atab, uning doimiy takrorlanishi orqali kosmos va xaos o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashini ta'kidlaydi. Shu bois mifopoetik qatlamda vaqt va makon oddiy hodisalar emas, balki insonning diniy, madaniy va psixologik tajribasini tartibga soluvchi universal model sifatida ishlaydi. Bu model nafaqat qadimiy miflarda, balki zamonaviy adabiyotda ham o'z aksini topadi, ammo transformatsiyaga uchraydi. Zamonaviy romanlarda bu mifiy strukturalar transformatsiya qilinadi. Modernizm va postmodernizm davrida vaqt endi tsiklik emas, balki subyektiv, fragmentar va ko'p qirrali metafizik oqim sifatida talqin qilinadi. Masalan, Marsel Prustning "Yo'qolgan vaqtni izlab" asarida xotira va vaqt psixologik tasavvur sifatida aks etgan bo'lsa, Jeyms Joysning "Ulis" romanida bir kunlik vaqt butun insoniyat tarixini aks ettiruvchi mifiy labirintga aylanadi. Joys bu yerda Gomerning "Odisseya"sini zamonaviy Dublin shahri bilan bog'lab, vaqtni tsiklik va intertekstual o'yin sifatida ko'rsatadi, bu esa modernizmning mifiy elementlarni qayta ishlatishiga misol bo'ladi.

O'zbek adabiyotida ham mifiy vaqt va makon roman strukturasida muhim ahamiyatga ega. Temur Po'latovning "Taroziy toshbaqasi" romanida vaqtning sekin oqimi va tarixiy xotira ramziy obrazda ifodalanadi, bu yerda toshbaqa timsoli vaqtning abadiy tsikliga ishora qiladi va o'tmish bilan hozirgi kunning bog'lanishini ta'kidlaydi. Omon Muxtorning "To'rt tomon qibla" trilogiyasida esa

---

¹ Eliade M. Myth and Reality. New York: Harper and Row. 1963, p. 140.

sahro va ziyoratgoh makoni ruhiy izlanishning kosmik markaziga aylanadi, sahro bo'shliq va cheksizlik ramzi sifatida ruhiy sayohatni ifodalaydi. Bundan tashqari, Ulug'bek Hamdamning "Isyon va itoat" asarida makonning sakral markazi insonning ichki ziddiyatlari bilan bog'lanib, vaqtni ruhiy o'sish jarayoni sifatida talqin qiladi. Bu asarlar o'zbek adabiyotining mifiy an'analardan kelib chiqib, zamonaviy masalalarni yoritadi, masalan, milliy identifikatsiya va madaniy xotira.

Rolan Bart mifologiyani "madaniyatdagi yashirin ma'nolarni ikkilamchi belgi sifatida kodlovchi semantik tizim" deb baholaydi². Bartning "Mythologies" ("Mifologiyalar") asarida mifni ikkinchi darajali belgi sifatida tahlil qilib, uning kundalik hayotda qanday yashirin ideologiyalarni shakllantirishini ko'rsatadi. Demak, zamonaviy romanlarda vaqt va makon mifiy qatlamda ramziy va semantik jihatdan boyitilib, matnni ko'p qatlamli qiladi. Bu qatlamlar orqali mualliflar nafaqat estetik, balki ijtimoiy va falsafiy masalalarni ham yoritadi, masalan, postmodernizm va vaqtning fragmentarliligi jamiyatning parchalanishini aks ettiradi.

Mifopoetik qatlamda vaqt va makon tushunchasini o'rganishda kompleks metodologik yondashuv qo'llanilib, mifopoetik tahlildan o'rinli foydalaniladi – Mircha Eliade, Yeliazar Meletinskiy va Nortrop Frey nazariyalari asosida vaqt va makonning sakral, kosmik va arxetipik strukturalari aniqlanadi. Frey yozganidek, "adabiy shakllar mifiy arxetiplardan rivojlanadi va ularning asosiy modeli tabiatning tsiklik tartibidir"³. Freyning "Anatomy of Criticism" ("Tanqid anatomiyasi") asarida adabiyotni to'rt fasl (bahor, yoz, kuz, qish) bilan bog'lab, tsiklik modellarni tahlil qiladi, bu esa zamonaviy romanlarni mifiy arxetiplar bilan qiyoslashga imkon beradi. Tadqiqot davomida struktur-semiotik yondashuv metodidan ham foydalaniladi. Bunda Rolan Bart va Yuriy Lotmanning belgilar

² Барт Р. Мифологии. Миф сегодня / Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989, с. 117.

³ Фрай Н. Анатомия критики. Историческая критика: теория модусов литературные модусы. Пер. вып. В.М.Толмачевым. – Princeton, 1967, с. 105.

nazariyasi asosida mifiy vaqt va makon matnning semantik darajasida qanday ishlashi tushuntiriladi. Lotman semiotik makonni madaniy chegaralar sifatida talqin qilib, uning dinamikligini ta’kidlaydi. O‘zbek romanlaridagi vaqt-makon strukturalari (Po‘latov, Muxtor, Hamdam) G‘arb modernizmi va postmodernizmi bilan qiyosiy tahlil qilindi va bu o‘rinda qiyosiy matinshunoslik metodidan foydalaniladi. Masalan, Joys va Po‘latovni qiyoslaganda, ikkalasida ham vaqt tsiklik, ammo o'zbek kontekstida milliy tarixiy xotira ustunlik qiladi. Shuningdek tadqiqotda psixoanalitik yondashuv metodidan ham samarali foydalaniladi. Karl Gustav Yungning arxetiplar nazariyasi asosida vaqt va makonning mifiy talqini inson ruhiyatining chuqur qatlamlari bilan bog‘landi. Yung aytganidek, “mifologik obrazlar inson ruhiy dunyosining kollektiv ongsizlik qatlamidan chiqadi”⁴. Yungning “Man and His Symbols” (“Inson va uning ramzlari”) asarida arxetiplar universal bo‘lib, vaqt va makonni ruhiy sayohat ramzlari sifatida ko‘rsatadi, bu esa o‘zbek asarlaridagi sahro va ziyoratgohni psixologik talqin qilishga yordam beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mifopoetik qatlamda vaqt va makon tushunchasi to‘rt asosiy ko‘rinishda namoyon bo‘ladi:

Vaqtning tsiklik modeli. Mifiy ongda vaqt doimiy qaytish tamoyiliga asoslanadi. Mircha Eliade yozganidek, “sakral vaqt har marotaba mifiy voqea takrorlanganda yangilanadi”⁵. Zamonaviy romanlarda bu model transformatsiyaga uchraydi: Joysning “Ulis” romanida bir kunlik vaqt insoniyat tarixining kosmik tsikliga ulanadi; Temur Po‘latov romanida esa vaqt asta-sekin abadiyatga singib ketadi. Bundan tashqari, postmodernizmda bu tsikl fragmentar bo‘ladi.

Makonning sakral markazi. Mifiy makonda “markaz” va “chekka” tushunchalari mavjud. Bachelardning “Poetics of Space” (“Makon poetikasi”)

⁴ Yung K. G. Man and His Symbols. New York: Dell Publishing. 1964, p. 518.

⁵ Элиаде М. Избранные сочинения. Миф о вечном возвращении. Образы и символы. Священное и мирское. Перев. с фр. Стефанов Ю.Н., Гарбовский Н.К., Васильева А.А. М.: Ладомир. 2000, с. 34.

asarida ta'kidlanganidek, "makon inson ruhiy holatlarini aks ettiruvchi poetik metaforadir"⁶. Omon Muxtor romanidagi sahro – ruhiy izlanish va bo'shliq timsoli, ziyoratgoh esa kosmik markaz sifatida ko'rsatiladi. Bachelard makonni "uy", "o'rmon" kabi arxetiplar orqali tahlil qilib, uning psixologik chuqurligini ko'rsatadi, bu esa o'zbek sahrosini global kontekstda qiyoslashga imkon beradi.

Yung nazariyasiga ko'ra, vaqt va makonning mifiy tasviri inson ruhiyatining kollektiv arxetiplarini ifodalaydi. Masalan, Omon Muxtor asarlarida sahro – arxetipik bo'shliq, qabr esa insonning o'z "men"i bilan uchrashish joyidir. Yung arxetiplarni "uy" yoki "yo'l" kabi tasvirlab, ularning universal ekanini ta'kidlaydi, bu esa G'arb va Sharq adabiyotini birlashtiradi.

Mifopoetik qatlamda vaqt va makon tushunchasi nafaqat estetik, balki falsafiy va psixologik ma'nolarni ham ochib beradi. Madaniy va diniy ma'no – Eliade aytganidek, mifiy vaqt va makon kosmos va xaos o'rtasidagi chegarani belgilaydi, shu bois ziyoratgoh, tog', sahro mifda muqaddas markaz sifatida talqin qilinadi. Bu chegaralar postmodernizmga buziladi, masalan, Eco va Borges mifiy vaqt va makonni ironik, intertekstual o'yin sifatida ko'rsatadi, natijada u metafizik emas, matnlararo konstruksiya bo'lib qoladi va o'zida postmodern talqinini aks ettiradi. Psixologik va ruhiy qatlam – Yung nazariyasiga ko'ra, vaqt va makon obrazlari insonning ongsiz arxetiplarini uyg'otadi va ruhiy izlanish jarayonini ifodalalagan holda psixologik va ruhiy qatlamni yuzaga keltiradi. Bundan tashqari, zamonaviy adabiyotda bu arxetiplar globalizatsiya va madaniy aralashuv kontekstida qayta talqin qilinadi, masalan, Lotin Amerikasi adabiyotida Borges orqali. Bachelardning nazariyasida makon poetik metafora sifatida inson ruhiyatidagi eng nozik holatlarni tasvirlaydi. Zamonaviy romanlarda ham mifiy makon ruhiy chuqurlik va estetik ma'no bilan boyitiladi, masalan, Pelevin asarlarida virtual makon ruhiy bo'shliq sifatida ko'rsatiladi. Demak, mifiy vaqt va

---

⁶ Bachelard G. The Poetics of Space. Boston: Beacon Press. 1964, p. 72.

makon zamonaviy romanda madaniy xotira, psixologik arxetip va estetik semantikani birlashtirib, matnga ko'p qatlamli ma'no beradi. Bu birlashuv global adabiyotda neo-mifologizm sifatida namoyon bo'ladi, zamonaviy yozuvchilar mifni yangi jamiyat masalalarini yoritish uchun ishlatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mifopoetik qatlamda vaqt va makon tushunchasi zamonaviy roman strukturasining asosiy semantik tayanchi sifatida ishlaydi. Mifiy vaqt tsiklik va abadiy qaytish tamoyiliga asoslanadi, zamonaviy romanlarda esa bu model transformatsiyaga uchrab, subyektiv va metafizik talqinga aylanadi. Mifiy makon o'z navbatida markaz va chekka tushunchalari orqali kosmik tartibni ifodalaydi, zamonaviy romanlarda esa makon ruhiy izlanishning metaforasi sifatida ishlaydi. Postmodern matnlarda vaqt va makon fragmentar, ironik va intertekstual o'yin maydoniga aylanadi, masalan, Borgesning labirintlari orqali cheksizlik va parchalanish ko'rsatiladi. Psixologik jihatdan vaqt va makon arxetipik obrazlar orqali inson ruhiyatining chuqur qatlamlarini ochadi. Rolan Bart aytganidek, "mif madaniyatdagi yashirin ma'nolarni kodlaydi va yangi semantik qatlamlarni yaratadi"⁷. Shu bois mifiy vaqt va makon roman matnini ko'p qatlamli, polisemantik va madaniy-falsafiy jihatdan boyitadi, bu esa adabiyotni zamonaviy jamiyat bilan bog'laydi.

Adabiyotlar

1. Барт Р. Мифологии. Миф сегодня / Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
2. Bachelard G. The Poetics of Space. Boston: Beacon Press. 1964.
3. Borxes X. L. Ficciones. Buenos Aires: Sur. 1944.
4. Элиаде М. Избранные сочинения. Миф о вечном возвращении. Образы и символы. Священное и мирское. Перев. с фр. Стефанов Ю.Н.,

---

⁷ Bachelard G. The Poetics of Space. Boston: Beacon Press. 1964, p. 120.

Гарбовский Н.К., Васильева А.А. М.: Ладомир. 2000, 414 с.
https://vk.com/wall-67308657_2911

5. Лотман Ю.М. Избранные статьи. Тарту: ТГУ. 1992.
6. Мелетинский Е. Поэтика мифа. Москва: Наука. 1994.
7. Muxtor O. To'rt tomon qibla. Toshkent: Adabiyot. 2018.
8. Po'latov T. Taroziy toshbaqasi. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2019.
9. Фрай Н. Анатомия критики. Историческая критика: теория модусов литературные модусы. Пер. вып. В.М.Толмачевым. – Princeton, 1967.
10. Yung K. G. Man and His Symbols. New York: Dell Publishing. 1964.